

Critical review about the essence of society in the social thought of contemporary Shiite Quranic intellectuals

Mohammad Dadsersesht¹ Nafise Moghiseh²

1. Ph.D. in Quran and Social Sciences, The Institute of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. (Corresponding Author) Email: mhdadsersesht@gmail.com

2. Ph.D. in Comparative Interpretation, The Institute of Bint al-Huda, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: Na.moghise@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 29 October 2023
Received in revised form: 22 November 2023
Accepted: 07 February 2024
Published online: 20 March 2024

Keywords: *Essence, Holy Quran, Muslim thinkers, Society, Social guardianship, Vilayah.*

ABSTRACT

The fundamental issues of a knowledge are often answered and explained in the philosophy of that knowledge. The question of the essence of the society is also a question that the philosophy of the social sciences is concerned. Throughout history, many scientists have sought to answer this question, but little has been achieved. Muslim scholars have also sought to explain the essence of society by identifying the relevant words in the Holy Qur'an and identifying the characteristics of the words, but this does not seem to be useful either. This article, while explaining and criticizing the definitions of society from the perspective of Qur'anic thinkers, seeks to find out the definition of society from the perspective of the Holy Qur'an. The Holy Qur'an summarizes the common point which leads to the emergence of society in the word of "Wilayah" and mentions a kind of transcendental relationship between individuals based on faith or infidelity and their related actions, referred to in this study as social guardianship. The present article, which has been documented in a descriptive-analytical and inferential way with an inferential interpretation method, argues that in explaining what society is, the Qur'an first considers the essence of society spiritual and not dependent on geography, tribe, race, and language and secondly, according to the Holy Qur'an, society refers to a set of human beings who together have a social guardianship based on vision and actions consistent with faith or disbelief.

Cite this article: Dadsersesht, M.; Moghise, N. (2024). A critical reading of the quiddity of society in the social thought of contemporary Shiite Quranic thinkers. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 14(1): 19 - 36. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.298469.1341>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.298469.1341>

1. Introduction

One of the primary issues that has captivated the minds of philosophers in the field of social sciences is the question of "the essence of society." Thus far, there has been no consensus definition for society within the realm of social philosophy. In other words, there exists no simple definition of society that is universally compatible with all theories (Gould and Kolb, 1997, p. 287; Sarookhani, 2001, p. 806). In other words, there is no simple definition of society that is universally compatible with all theories (Edgar and Sajwak, 2009, p. 200).

In contemporary times, particularly within the Shia tradition, scholars have consistently sought to extract responses to scientific and social issues from religious texts, especially the Holy Quran. A prominent figure among these intellectuals within the Shia scholars is the late Allameh Tabatabai, who has opened broad gateways to social issues and the philosophy of sociology in opposition to scholars and researchers. His disciples, each in their own way, have continued the path of their master, evolving along his trajectory and providing valuable services.

Among the myriad issues in the philosophy of social sciences, one of the most central is the nature of society. This is because the elucidation of issues such as the authenticity of society or the individual, the philosophy of social order, the factor of cohesion, and others is contingent upon the essence of society. In some disciplines like theology and religious studies, the essence of society also exerts significant influence. Social jurisprudence stands out as one of the branches or perspectives of jurisprudence that currently receives special attention. The essence of society is one of the most foundational and vital data for social jurisprudence. The essence of society also holds sway in the scientific interpretation of the Quran and its social exegesis.

2. Objectives and Questions

The objective of this research is a critical review of the essence of society in the intellectual discourse of Quranic thinkers, framed by the central question: What is the critical approach of Quranic thinkers to find a definition for the essence of society? The subsidiary questions include:

1. What is the nature of society with an abstract perspective in the thought of Quranic thinkers?
2. What is the nature of society with a perspective on the related terms of society in the thought of Quranic thinkers?
3. If rejecting conventional interpretations, which alternative interpretation replaces them?

3. Background

The most significant background that specifically addresses the issue of the nature of society from a Quranic perspective is an article titled "Society from the Perspective of the Holy Quran" by Dr. Fakhrezare (2014). The author delves into three sections: essence, existence, and composition of society, with the essence part briefly addressing the concept of the community. In the book "Society and History" by Misbah Yazdi (2011), a brief and non-Quranic approach is taken to define society and its nature as a default assumption. Javadi Amoli (2014) also provides a not extensively detailed discussion on the nature of society from the perspective of the Holy Quran in his book "Society." Additionally, Motahhar (1998) examines the nature of society in his book "Society and History."

4. Methodology

This article employs a documentary method in the data collection phase, utilizing library resources to gather the necessary information. It adopts a descriptive-analytical approach and employs the method of interpretive reasoning in the field of writing. In the interpretive reasoning method, a form of thematic interpretation, the subject is presented to the Quran, and questions regarding it are posed to the Quran. The Quran's response is then presented coherently and

argumentatively after classification. To confirm the researcher's findings, documents from commentaries can be presented as supporting evidence, and adherence to this approach is observed in this article.

5. Findings

To answer the main question of this research, the concept of society from the perspective of Quranic thinkers must first be elucidated. In their thought, society is defined based on two approaches. The first approach involves abstract definitions, while the second approach relies on definitions using related terms. In the first approach, a commonality is abstracted from society as an external entity, providing a definition of society. Motahhari sees commonality in culture, Misbah Yazdi sees it in governance, and Javadi Amoli sees it in governance, geography, purpose, and culture as indicators of the concept of society. However, Tabatabai regards abstract definitions as rejected from the perspective of the Holy Quran.

The second approach in explaining society in the thought of Shia Quranic thinkers involves the use of corresponding terms. Tabatabai and Motahhari meticulously examine the term "Ummah," while Misbah and Javadi delve into more related terms. While these Quranic terms can be considered synonymous with the general definitions of society in sociology, none of them significantly contribute to explaining the essence of society. Firstly, there is no reason to assume these terms are adaptable to society. Secondly, these terms do not express shared commonality capable of solving the issue of the nature of society.

The Quran, after rejecting criteria such as nationality, geography, language, etc., provides a precise indicator for explaining society based on collective guardianship. Tabatabai emphasizes this point under the 71st verse of Surah Al-Tawbah. He states that the verse considers men and women with faith as a unified entity due to their faith, and despite their dispersion and differences, they form a single society. In the present writing, the concept of guardianship is not an individual's connection with the leader of society or the upper authorities; rather, it is a social dimension or collective guardianship, meaning the connection among individuals.

Social guardianship (Velayat) is a positive legislative guardianship that speaks of the existence of a spiritual force among individuals in society. This force acts as a unifier bond among members of society, whether they be believers or disbelievers (Al-Tawbah (9): 71 Al-Anfal:(10) 73). They move forward in unity, seeking a common goal, embracing a common thought and belief, and separating themselves from other fronts and opposing poles. This is what the Quran refers to as Velayat (guardianship) (Khamenei, 2013: 522). Social guardianship is an interpersonal relationship in society arising from kindness and resulting in the domination of individuals over each other. This type of loyalty in the Quran is based on insight and actions proportionate to that insight. There are two Social collective guardianships among humans: the first is the collective guardianship of believers, and the second is the collective guardianship of non-believers. Social guardianship of believers is formed based on faith and actions in accordance with that faith, while the guardianship of non-believers is based on atheism and actions in line with their beliefs. To place individuals in a society, there needs to be a common criterion among them. This criterion, in addition to being real, must also be a factor of cohesion among individuals. The Quran recognizes this factor as social collective guardianship. According to collective guardianship, society is defined as a collection of individuals who have collective guardianship based on motivating factors (faith and disbelief) and actions in line with it.

6. Conclusion

The nature of society is one of the fundamental issues in the philosophy of social sciences, with significant implications for the philosophy of social sciences and sociology. Quranic thinkers have adopted two important approaches to find

the essence of society: the first is the abstract approach, where they abstract shared elements from societies mentioned in the Holy Quran and use them to define the concept of society. In rejecting this approach, Allameh Tabatabai, using Quranic verses, argues against ethnocentrism, geography, and other criteria, opposing the laws of creation. On the other hand, the emphasis on these elements in defining society contradicts other Quranic verses.

The second approach involves using corresponding terms in the Quran. In rejecting this claim, it should be noted that, firstly, there is no reason to assume that these terms are adaptable to society, and secondly, these terms do not express shared commonality that can solve the issue of the nature of society.

According to the teachings of the Holy Quran, the shared element shaping society is collective guardianship. Collective guardianship is a form of positive legislative guardianship that represents the relationship and bond among individuals based on motivating beliefs and actions in accordance with those beliefs, arising from mutual love and resulting in individuals' dominance over each other and mutual obedience.

From the perspective of the Holy Quran, society is referred to as a collection of individuals who have collective guardianship over each other based on motivating beliefs and actions in line with faith or disbelief.

References

Holy Quran.

Edgar. A, Sedgwick.P (2007) *Cultural Theory: The Key Concepts*. London and New York, Routledge.

Khamenei. A (2013). *The General Outline of Islamic Thought*, Tehran, Khatam. [In persian]

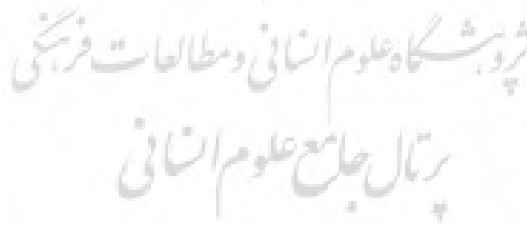
Sarukhani. B (2001). *An Introduction to the Encyclopedia of Social Sciences*, Tehran, Keyhan. [In persian]

Shomali, M.A (2009). Exploration of Guardianship and its Social Dimensions, *Journal of Theology and Social Studies*, Vol. 1, Issue 1. [In persian]

Tabatabai. S.M.H, (1997) *Al-Mizan Fi Tafsir al-Quran*, Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom.

Gould, J, Lester Kolb. W (1964). *A Dictionary of the Social Sciences*. New York: Glencoe.

Moghiseh, N,(2019) *Social guardianship from the Perspective of the Quran*, Master's Thesis in the field of Interpretation and Quranic Sciences, Advisor, Mohammad Dadsarshat, Jameat Al-Zahra. [In persian]

بازخوانی انتقادی چیستی جامعه در اندیشه اجتماعی متفکران قرآنی شیعی معاصر

محمد دادسرشت^۱ ^۲نقیسه مقیسه

۱. دکترای قرآن و علوم اجتماعی، مجتمع عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. (نویسنده مسئول). mhdadersesht@gmail.com

۲. دکترای تفسیر تطبیقی، مجتمع عالی بنت الهدی جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. Na.moghise@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۷</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۸</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: جامعه، قرآن کریم، متفکران مسلمان، ولایت، ولایت جمعی.</p>	<p>سؤال از چیستی جامعه، پرسشی است که فلسفه علوم اجتماعی متکفل پاسخ به آن است. در طول تاریخ دانشمندان زیادی در پی جواب درخور به این پرسش بوده‌اند؛ اما توفیق و توافق چندانی نیافتند. متفکران مسلمان نیز درصدد برآمدند از راه انتزاع از حقیقت بیرونی و شناخت واژه‌های متناظر جامعه در قرآن کریم و شناسایی ویژگی‌های آن واژگان، به تبیین ماهیت جامعه بپردازند، اما این راه نیز چندانی که باید مسئله را حل نکرده است. قرآن کریم مابه‌الاشتراکی که موجب پدیدآیی جامعه می‌شود را در واژه «ولایت» خلاصه نموده و نوعی رابطه عرضی را بین افراد، بر پایه ایمان یا کفر و کنش‌های مطابق با آن‌ها، ذکر می‌نماید که در این پژوهش از آن با عنوان ولایت جمعی یاد شده است. نوشتار حاضر که با روش اسنادی و با رویکرد توصیفی تحلیلی و با روش تفسیر استنطاقی به رشته تحریر درآمده، در تبیین چیستی جامعه معتقد است که اولاً قرآن ماهیت جامعه را معنوی ذکر می‌کند و وابسته به جغرافیا، قبیله، نژاد و زبان نمی‌داند و ثانیاً از نظر قرآن کریم جامعه به مجموعه‌ای از انسان‌ها اطلاق می‌شود که بر یکدیگر ولایت جمعی مبتنی بر بینش و کنش‌های منطبق بر ایمان یا کفر داشته باشند.</p>
<p>استناد: : دادسرشت، محمد؛ مقیسه، نقیسه. (۱۴۰۳). بازخوانی انتقادی چیستی جامعه در اندیشه اجتماعی متفکران قرآنی شیعی معاصر. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۴(۱): ۱۹ - ۳۶.</p>	<p>ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.</p>

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.298469.1341>

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.298469.1341>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه و بیان مسئله

از نخستین مسائلی که ذهن فیلسوفان علوم اجتماعی را به خود مشغول ساخته بود، مسئله «چیستی جامعه» است. تاکنون در فلسفه جامعه‌شناسی برای جامعه تعریف مورد اجماعی ارائه نشده است. (گولد و کولب، ۱۳۷۶: ۲۸۷؛ ساروخانی، ۱۳۸۰: ۸۰۶) به دیگر سخن، هیچ تعریف ساده‌ای از جامعه وجود ندارد که با همه نظریه‌ها سازگار باشد. (ادگار و سجویک، ۱۳۸۸: ۲۰۰)

در نظریه اجتماعی و سیاسی مربوط به قرون وسطی، جامعه از اجتماع سیاسی متمایز نشده بود. تمایز میان دولت و جامعه به تدریج در طی تحولات مذهبی و سیاسی قرن‌های شانزدهم و هفدهم پدیدار شد؛ تا قرن هجدهم بسیاری از نویسندگان منتقد فرانسوی و انگلیسی آن‌ها را دو چیز هم‌مرز نمی‌انگاشتند و دولت صرفاً بخشی از واقعیت بزرگ‌تر جامعه محسوب می‌شد. کنت و اسپنسر در نیمه قرن نوزدهم درصد برآمدند که جامعه‌شناسی را به صورت علمی جداگانه بنیاد نهند. جامعه معمولاً آنبوه‌های از افرادی تلقی می‌شد که خصوصیت جمعی آن را می‌شد از سرشت بنیادین انسان استنتاج کرد؛ اما هم کنت و هم اسپنسر بر آن بودند که جامعه صرفاً اسم جمعی برای عده‌ای از افراد نیست، بلکه وجود جداگانه و مستقلی از افرادی است که بدان تعلق دارند. به‌رغم انتقاد مداوم کسانی که جامعه را اساساً پدیده‌ای روانی می‌دانستند که باید برحسب روان‌شناسی فردی توصیف شود، نظریه جامعه به منزله واقعیتی منحصر به فرد به تدریج به صورت قضیه معقولی در پژوهش‌های جامعه‌شناختی مقبولیت یافت؛ اما جامعه‌شناسان، حتی زمانی که این قضیه را پذیرفتند، به‌هیچ‌وجه راجع به ماهیت واقعیتی که جامعه نام داشت توافق نداشتند. (گولد و کولب، ۱۳۷۶: ۲۸۸)

تعریف جامعه نه امری ناممکن بلکه امری بس دشوار است که ضروری بوده و بسیاری از رویکردهای جامعه‌شناسی را تحت‌تأثیر خود قرار می‌دهد. از آنجاکه دانشمندان حوزه علوم اجتماعی با رویکرد انتزاع از یک واقعیت بیرونی در پی وصف این ماهیت بوده‌اند، هیچ‌گاه چپستی جامعه به‌وضوح بیان نشده است. (داسرشت، ۱۴۰۰: ۷۷)

اندیشمندان مسلمان که از پیش‌گامان علم الاجتماع بوده‌اند، هر یک تعریفی از جامعه را مبنای کار علمی خود قرار داده‌اند. در این میان در عالم اسلام و در دوران معاصر به‌خصوص در مذهب تشیع، دانشمندانی همواره سعی نموده‌اند، از متون دینی به‌ویژه قرآن کریم پاسخ مسائل علمی و اجتماعی را استخراج نمایند. شاخص‌ترین این متفکران در بین علمای شیعه، علامه سید محمدحسین طباطبایی است که ابواب گسترده‌ای از مسائل اجتماعی و فلسفه الاجتماع را مقابل اهل علم و پژوهش گشوده است. شاگردان وی هرکدام در ادامه راه استاد خویش و در تکامل مسیر وی قدم نهاده و خدمات ارزشمندی را ارائه کرده و می‌کنند.

البته متفکران قرآنی شیعه نیز در تبیین چپستی جامعه به وفاق چندانی نرسیده‌اند. علامه طباطبایی به‌صراحت جامعه را تعریف نمی‌کند؛ اما به‌صورت سلبی بیان می‌کند که از منظر قرآن کریم جامعه بر مدار قومیت، قبیله‌گرایی، نژاد و فرهنگ تعریف نمی‌شود. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۴، ص ۱۹۶) شهید مطهری جامعه را زندگی جمعی بر محور فرهنگ واحد برای پاسخ به نیازهای مشترک می‌داند. (مطهری، ۱۳۷۷: ۱۹-۱۸) علامه مصباح یزدی ضابطه حکومت واحد و استقلال سیاسی را شاخصه تعریف یک جامعه بیان می‌کند. (مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ۲۹) و علامه جوادی آملی نیز جامعه را بر اساس چهار شاخصه اشتراک در هدف، فرهنگ، حکومت و جغرافیا تعریف می‌نماید. (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۳۹)

فلسفه علم از معارف درجه دوم است که به مطالعه تاریخ، ماهیت، اصول و مبانی، شیوه‌ها، ابزارها و طبیعت نتایج به‌دست‌آمده در علوم گوناگون همت می‌گمارد. هر علمی موضوعات اصلی خویش را پیش‌فرض گرفته و به مسائل حول آن موضوع می‌پردازد. جامعه‌شناسی نیز وجود جامعه را مفروض دانسته و مسائل حول جامعه را بحث می‌کند و بررسی چپستی جامعه را به فلسفه علوم اجتماعی وا می‌نهد. اصالت فرد یا اجتماع، روش‌شناسی جامعه‌شناسی و حل بسیاری از مسائل دیگر از شئون فلسفه علوم اجتماعی است. هرچند برخی از جامعه‌شناسان -اغلب جامعه‌شناسان کلاسیک - درصدی پاسخ به برخی از مسائل فلسفه علوم اجتماعی مبادرت ورزیده‌اند؛ اما باید توجه نمود که آنجا

جامعه‌شناسان در قامت یک فیلسوف اجتماعی وارد شده‌اند نه جامعه‌شناس؛ زیرا همان‌گونه که بیان شد صحبت از ماهیت جامعه و سوالات پیشینی یک علم از مسائل فلسفه علوم اجتماعی است.

در میان مسائل فلسفه علوم اجتماعی، یکی از محوری‌ترین مسائل، ماهیت جامعه است، زیرا تبیین مسائلی همچون اصالت جامعه یا فرد، فلسفه نظم اجتماعی، عامل همبستگی و ... وابسته به ماهیت جامعه است. در برخی از علوم همچون الهیات و علوم دینی نیز ماهیت جامعه تأثیرگذار است. فقه اجتماعی یکی از شاخه‌ها یا رویکردهای فقهی است که امروزه مورد توجه ویژه‌ای است. چستی جامعه یکی از راهبردی‌ترین داده‌های زیربنایی و حیاتی فقه اجتماعی است. چستی جامعه در تفسیر علمی قرآن و تفسیر اجتماعی قرآن نیز مؤثر است. بر اساس ضرورت‌هایی که اشاره شد، بحث از چستی جامعه بسیار مهم و کلیدی است که البته به علت پیچیدگی و چندبعدی بودن این مسئله معمولاً روش‌های عقلی و انتزاعی برای پاسخ به آن کارساز نیست. از این رو استفاده از متون مقدس به‌ویژه قرآن کریم می‌تواند پژوهشگر و فیلسوف اجتماعی را به حقیقت این امر رهنمون سازد؛ زیرا قرآن کریم، متنی قطعی و بیانگر بسیاری از حقایق هستی است و در بسیاری از موضوعات و مسائل علمی راهگشای اندیشمندان بوده و هست که با طرح مسئله و استنتاج از قرآن می‌توان به پاسخ‌های درخوری از این کتاب آسمانی رسید. اندیشمندان مسلمان نیز از همین شیوه استفاده نموده و برخی از مسائل فلسفه علوم اجتماعی را به قرآن کریم عرضه نموده‌اند.

علی‌رغم تلاش دانشمندان مسلمان برای ارائه تعریفی از جامعه و با یافتن واژگان معادل جامعه در قرآن کریم، هیچ‌یک نتوانسته‌اند پاسخ اجماعی به چستی جامعه از منظر قرآن کریم دهند و آنچه در نهایت به‌عنوان ماهیت جامعه معرفی شده را اولاً مستند به قرآن و ثانیاً جامع، بیان کنند. دلیل اصلی این امر آن است که روش استنباط ماهیت جامعه از قرآن کریم یا انتزاعی و یا با استفاده از واژگان متناظر جامعه بوده که الزاماً نمی‌توان چستی امر مهمی همچون جامعه را از چنین راه‌هایی به دست آورد. البته شاید این مفهوم در نظر اندیشمندان به‌نوعی شبه بدیهی و روشن به نظر رسیده باشد و تلاش زیادی برای تبیین آن نکرده باشند، در نتیجه به حداقل‌ها در تعریف اکتفا کرده‌اند. پس از طرفی تبیین ماهیت جامعه مهم است و از طرف دیگر متن مقدس واقع‌نمای قرآن، بهترین منبع معرفی آن است. به همین جهت مقاله حاضر اولاً به نقد تبیین‌های موجود در آثار برخی از متفکران می‌پردازد و ثانیاً تبیین جدیدی را از ماهیت جامعه بر اساس متن قرآن کریم ارائه می‌کند.

۲. اهداف و پرسش‌های پژوهش

هدف این پژوهش بازخوانی انتقادی چستی جامعه در اندیشه اجتماعی متفکران قرآنی است که با سؤال اصلی: رویکرد انتقادی به خوانش متفکران قرآنی از ماهیت جامعه چیست؟ بیان شده است. سوالات فرعی:

۱. ماهیت جامعه با رویکرد انتزاعی در اندیشه متفکران قرآنی چیست؟

۲. ماهیت جامعه با رویکرد واژگان متناظر جامعه در اندیشه متفکران قرآنی چیست؟

۳. در صورت رد خوانش‌های متداول خوانش جایگزین کدام است؟

۳. پیشینه پژوهش

جدی‌ترین پیشینه‌ای که به‌صورت مجزا به مسئله ماهیت جامعه با رویکرد قرآنی پرداخته است مقاله‌ای است با عنوان «جامعه از منظر قرآن کریم» به قلم دکتر فخرزاد (۱۳۹۳). نویسنده به سه بخش چستی، هستی و ترکیب جامعه پرداخته که بخش چستی آن به‌صورت کوتاه در موضوع واژه امت پرداخته شده است. در کتاب جامعه و تاریخ علامه مصباح یزدی (۱۳۹۰) گذرا و بدون رویکرد جدی قرآنی، به‌صورت

پیش‌فرض تعریفی از جامعه و ماهیت آن بیان شده است. علامه جوادی آملی (۱۳۹۳) نیز در کتاب جامعه از منظر قرآن کریم به ماهیت جامعه به‌صورت اجمالی پرداخته است. علامه مطهری نیز در کتاب جامعه و تاریخ (۱۳۷۷) ماهیت جامعه را بررسی نموده است.

۴. شرح مفاهیم

۴-۱. بازخوانی انتقادی

تفکر انتقادی^۱ به روند پویا و ماهرانه در تجسم، به‌کارگیری، تحلیل، ترکیب و سنجش اطلاعات برای دستیابی به یک پاسخ و یا یک نتیجه‌گیری گفته می‌شود. (سلطان قرانی و سلیمان نژاد، ۱۳۸۷: ۱۸۵) در این مقاله بازخوانی انتقادی به معنای بررسی مجدد استدلال‌ها و تعاریف در موضوع جامعه با رویکرد متن قرآن کریم است.

۴-۲. چیستی

ماهیت یا چیستی که در ادبیات منطقی به پاسخ در مقابل سؤال «آن چیست؟» گفته می‌شود، به حدود و جوهر هر امری اطلاق می‌شود. (سجادی، ۱۳۸۶: ۲۵۸)

۴-۳. متفکران قرآنی

دانشمندان مسلمان به گونه‌های متعددی تقسیم می‌شوند. یکی از گونه‌های رایج، تقسیم‌بندی بر اساس موضوع و حیطه علوم است؛ همچون دانشمندان و متفکران حوزه علوم اجتماعی، طبیعی و یا عقلی. یکی دیگر از شیوه‌های تقسیم‌بندی بر مبنای روش است. دانشمندان عقل‌گرا یا نقل‌گرا بر اساس همین مسئله تقسیم می‌شوند. در میان علمای معاصر اسلامی در جهان تشیع و اهل سنت، دانشمندان و متفکرانی سعی در کشف مسائل علمی - اعم از اجتماعی، طبیعی و... - از متون دینی به‌خصوص قرآن کریم نموده‌اند. مثلاً محمد عبده، شاگرد جمال‌الدین اسدآبادی، در مصر، از جمله اندیشمندان اهل سنت است که سعی دارد مسائل اجتماعی را با آیات قرآن پاسخ بگوید. متفکران قرآنی در این مقاله به اندیشمندان معاصر در جهان تشیع اطلاق می‌شود که نگاهی اجتماعی به متون دینی داشته و در حل مسائل اجتماعی از متن مقدس یعنی قرآن کریم بهره برده‌اند.

۴-۴. جامعه

جامعه در زبان‌های انگلیسی و فرانسه از واژه *Society* از ریشه لاتین *Societas* به معنای شریک و هم‌نشین گرفته شده است. (آراسته‌خو، ۱۳۸۱: ۴۵) این اصطلاح، جامع‌ترین معنا، برای اشاره به حقیقت بنیادین همبستگی انسانی به‌کاربرده شده است. مک ایور، پارسونز و گینزبرگ تقریباً در یک‌زمان اظهار عقیده می‌کردند که جامعه به‌کل بافت یا کل طرح پیچیده مناسبات اجتماعی اشاره دارد. جامعه به این معنای کلی معمولاً از یک اجتماع متمایز می‌شد. اسپنسر اصطلاح جامعه را اساساً برای دلالت بر جمعی سازمان‌یافته، یعنی گروهی از اشخاص که بر اثر پیوندهای همگرایانه گرد هم آمده‌اند، به‌کاربرده است. زیمل جامعه را تعدادی از افرادی که بر اثر برهمکنش به یکدیگر پیوند خورده‌اند، تعریف می‌کند و گینزبرگ جامعه را مجموعه‌ای از افراد می‌داند که عامل اتحادشان وجود روابط با پیوندهای رفتاری است که آن‌ها را از دیگرانی که در این روابط وارد نمی‌شوند یا رفتارشان با آنان متفاوت است، جدا می‌کند. (گولد و کولب، ۱۳۷۶: ۲۸۸)

جامعه در معنای مدرن آن، آرایشی از نهادها، شیوه‌های ارتباط، صور سازمان‌دهی، هنجارها و مانند این‌هاست که یک کل به‌هم‌پیوسته را می‌سازند و درون این کل گروهی از انسان‌ها زیست می‌کنند (ادگار و سجویک، ۱۳۸۸: ۲۰۰-۲۰۱) و در وسیع‌ترین معنا به‌کل مناسبات اجتماعی میان آدمیان دلالت دارد. برخی وجود عوامل و شرایط یکسان را در شکل‌گیری آن مؤثر می‌دانند و از این‌رو جامعه را گروه (های) انسانی تعریف می‌کنند که دارای تعامل انسانی پایدار باشند. این تعامل حتماً تعامل فرهنگ‌ساختی و احیاناً منجر به تعامل علم‌ساختی هم

¹ critical analysis

هست (رفیع پور، ۱۳۸۷: ۲۱۵) دورکیم معتقد است که جامعه یک موجود زنده و دارای حیات است که وجدان و زندگی خاص خود را دارد که سبب پیوند افراد به یکدیگر می‌شود. (دورکیم، ۱۹۰۰م: به نقل از ریتزر، ۱۳۹۵: ۶۷)

آنچه تا بدین جا معلوم شد آن است که شاخصه اصلی برای یافت چستی جامعه، پیدا کردن مابه‌الاشتراک جمعی است که آن را بیش از گروه و با پیوند خاصی معرفی کند. در بخش‌های بعدی تعاریف ارائه‌شده توسط متفکران قرآنی شیعه بیان خواهد شد.

۵. روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو با روش اسنادی و با رویکرد توصیفی تحلیلی و با استعانت از روش تفسیر استنتاجی نگاشته شده است. براین اساس، ابتدا مفهوم جامعه در جامعه‌شناسی بررسی شده و داده‌ها گردآوری شد. سپس چستی جامعه به قرآن عرضه شد. ابتدا پاسخ‌های اندیشمندان قرآنی استقراء و احصاء گردید و سپس مجموعه دستاوردها به آیات قرآن عرضه و مورد سنجش قرار گرفت که در ادامه نتایج و سیر آن بیان خواهد شد.

۶. یافته‌های پژوهش

۶-۱. چستی جامعه در آثار اندیشمندان قرآنی

برای پاسخ به سؤال اصلی این پژوهش ابتدا باید چستی جامعه از منظر متفکران قرآنی بیان شود. جامعه در اندیشه آنان بر محور دو رویکرد تعریف شده است. رویکرد اول تعریف‌های انتزاعی و رویکرد دوم تعریف با استفاده از روش واژگان متناظر است. براین اساس پرسش اولی که در اینجا پاسخ داده می‌شود این است که ماهیت جامعه با رویکرد انتزاعی در اندیشه متفکران قرآنی چیست؟

۶-۱-۱. رویکرد اول: تعاریف انتزاعی بر اساس مشترکات

در رویکرد اول مابه‌الاشتراک از جامعه و یک امر بیرونی انتزاع شده و تعریفی از جامعه ارائه می‌شود.

تعریف شهید مطهری

شهید مطهری در کتاب جامعه و تاریخ معتقد است که جامعه عبارت است از گروهی از انسان‌ها که با نظام‌ها و سنت‌ها و آداب و قوانین خاصی به یکدیگر پیوند خورده‌اند و دسته‌جمعی زندگی می‌کنند. از نگاه ایشان تنها مجاور یکدیگر بودن سبب تشکیل جامعه نمی‌شود؛ بلکه آنچه به یک جامعه ماهیت می‌دهد اندیشه‌ها و ایده‌ها و خلق‌و‌خواهی است که بر عموم حکومت می‌کند. (مطهری، ۱۳۷۷: ۱۸) وی در نهایت از جامعه تعریف دقیق‌تری آورده می‌نویسد: «جامعه عبارت است از مجموعه‌ای از انسان‌ها که در جبر یک سلسله نیازها و تحت نفوذ یک سلسله عقیده‌ها و آرمان‌ها در یکدیگر ادغام شده و در یک زندگی مشترک غوطه‌ورند. نیازهای مشترک اجتماعی و روابط ویژه زندگی انسانی، انسان‌ها را آن‌چنان به یکدیگر پیوند می‌زند و زندگی را آن‌چنان وحدت می‌بخشد که افراد را در حکم مسافرانی قرار می‌دهد که در یک اتومبیل یا یک هواپیما یا یک کشتی سوارند و به‌سوی مقصدی در حرکت‌اند و همه با هم به منزل می‌رسند و یا همه با هم از رفتن می‌مانند و همه با هم دچار خطر می‌گردند و سرنوشت یگانه‌ای پیدا می‌کنند. (همان: ۱۹) درواقع مطهری با موضوع اشتراک در فرهنگ به دنبال تعریف جامعه است.

تعریف علامه مصباح یزدی

علامه مصباح یزدی پس از بیان شاخصه‌های مختلف در تعریف جامعه، به ضابطه دقیقی نمی‌رسند؛ ولی ضابطه حکومت واحد و استقلال سیاسی برای وحدت و تشخیص یک جامعه را باارزش و معتبر تلقی می‌کند. (مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ۲۹)

تعریف علامه جوادی آملی

از دیدگاه آیت‌الله جوادی تعریف قرآنی جامعه عبارت است از: گروهی از افراد که با هدف مشترک، ملاک و معیار معین و سنت خاص، به پیروی از فردی در مکان خاص گرد هم آمده باشند. (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۳۹) اگر عنوان فرهنگ را بر معیار معین و سنت خاص اطلاق

کنیم باید بگوییم که چهار اشتراک در تبیین جامعه از نظر علامه جوادی آملی مهم به نظر آمده است: ۱. اشتراک در هدف؛ ۲. اشتراک در فرهنگ؛ ۳. اشتراک در حکومت و ۴. اشتراک در جغرافیا.

تا بدین جا معلوم شد که علامه مطهری اشتراک در فرهنگ، علامه مصباح یزدی اشتراک در حکومت و علامه جوادی آملی اشتراک در حکومت، جغرافیا، هدف و فرهنگ را شاخصه مفهوم جامعه می‌دانند.

نقد و بررسی

علامه طباطبایی در رد تعاریف انتزاعی از منظر قرآن کریم می‌نویسد:

«آنچه در اسلام سبب تشکیل یک جامعه می‌گردد و شاخصه تبیین‌کننده چیستی جامعه است، مرز جغرافیایی و حتی فراتر از آن قرابت‌های فرهنگی نیست. اسلام مسئله تأثیر انشعاب قومی، در پدید آمدن اجتماع را لغو کرده، یعنی اجازه نمی‌دهد صرف اینکه جمعیتی در قومیت مشترک هستند باعث آن شود که آن قوم از سایر اقوام جدا گردند و برای خود مرز و حدود جغرافیایی معین نموده و از سایرین متمایز شوند؛ زیرا فطرت آدمی بر این نهاده شده که به شکل یک اجتماع برادر و برابر قرار گیرد تا زودتر به اهداف صالح و کمال انسانی دست یابند. درحالی که انشعابات وطنی درست عکس این را نتیجه می‌دهد، یعنی اهل یک سرزمین هر قدر متحدتر و در هم فشرده‌تر شوند، از سایر جوامع بشری بیشتر جدا می‌گردند، اتحاد و یکپارچگی‌ای می‌یابند که روح و جسم آن‌ها از واحدهای وطنی دیگر جدا می‌شود و در نتیجه انسانیت، وحدت خود را از دست می‌دهد و تجمع جای خود را به تفرقه می‌دهد و بشر به تفرق و تشتت گرفتار می‌شود که از آن فرار می‌کرده و به‌خاطر نجات از آن دور هم جمع شده و جامعه تشکیل داده بود» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ق، ۴: ۱۹۶).

درواقع شکل‌گیری اجتماعات متشکلت می‌تواند عوامل زیادی داشته باشد، این عوامل بسته به نظام ارزش‌هایی است که در جامعه مورد پذیرش قرار گرفته است. انسان اجتماعی ارزش واقعی خویش را در انتساب به قبیله، بهنجار و معتبر می‌داند و از همین رو برای گرامیداشت جایگاه طایفه خویش تلاش می‌کند؛ زیرا گرامی دانستن قبیله باعث گرامی شدن خود او می‌شود و اعتبار او را بالا می‌برد. عده‌ای دیگر اموال و دارایی را ملاک و ارزش دانسته و جمع دیگری جایگاه اجتماعی و مقام را معیار ارزشمندی می‌دانند؛ و به همین ترتیب هر گروهی در راهی قدم می‌زند که ارزش او تعیین می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۲: ۱۹۹) اسلام با تعصب جاهلی به هر صورت و شکلی مقابله کرده است تا مسلمانان را از هر فرهنگ و قوم و نژاد و قبیله‌ای گرد هم آورد و قبیله‌گرایی و قومیت‌ها آنها را محدود نکند «ای مردم! ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید؛ (این‌ها ملاک امتیاز نیست)، گرامی‌ترین شما نزد خداوند باتقواترین شماست؛ خداوند دانا و آگاه است» (حجرات (۴۹): ۱۳).

قرآن کریم بارها قوم‌گرایی نکوهیده را برای اقوام کافر به کار برده و مؤمنین را از آن نهی کرده است؛ قوم یهود نمونه بارز آن است. قرآن کریم در این رابطه می‌فرماید: «یهود و نصاری گفتند: ما، فرزندان خدا و دوستان (خاص) او هستیم» (مائده: ۵) (۱۸) این عامل در میان اقوام به قدری قوی است که قوم حضرت شعیب تنها به همین دلیل از مجازات آن حضرت گذشتند: «و اگر (به‌خاطر) قبیله کوچک نبود، تو را سنگسار می‌کردیم؛ و تو در برابر ما قدرتی نداری» (هود (۱۱): ۹۱).

همان‌گونه که ملاحظه شد، مابه‌الاشتراک‌هایی که بیان شد با قرآن سازگار نیست. نمی‌توان تفسیری را به قرآن نسبت داد که لوازم آن با آیات دیگر متناقض یا متعارض باشد. مثلاً قبیله و نژاد را ملاک هویت جامعه دانستن با نفی قبیله‌گرایی سازگار نیست. بر این اساس اشتراک در فرهنگ عمومی، اشتراک در جغرافیا، اشتراک در هدف و حکومت نیز عوامل حقیقی و شاخصه‌های تبیین مفهوم جامعه نیست؛ بلکه باید به دنبال مابه‌الاشتراک بهتری گشت که فوق این امور باشد.

۶-۱-۲. رویکرد دوم: واژه‌های متناظر

رویکرد دوم در تبیین جامعه در اندیشه متفکران قرآنی شیعه، استفاده از واژگان متناظر است. برای درک چستی جامعه از منظر متفکران قرآنی، پس از دریافت تعاریف با رویکرد انتزاعی، پرسش آن است که: ماهیت جامعه با رویکرد واژگان متناظر جامعه در اندیشه متفکران قرآنی چیست؟

در پاسخ به این سؤال علامه طباطبایی و شهید مطهری در واژه امت تدقیق کرده و علامه مصباح و علامه جوادی به واژگان متناظر بیشتری پرداخته‌اند.

واژه قوم

این واژه دو بار در سوره حجرات به معنای گروهی از مردان (نه زنان) آمده است. در سایر موارد، به معنای گروهی از انسان‌ها به کاررفته است که به اعتبار یک ملاک از قبیل خون، نسب، نژاد و خویشاوندی و یا تحت یک پادشاه یا مخاطب پیامبری بودن، یک جامعه تلقی شده‌اند. (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۸۴؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ۸۵)

واژه ناس

این واژه در قرآن با حرف الف و لام استعمال شده است و چند معنا دارد:

الف. مردم (قرشی بنابی، ۱۳۷۱، ۷: ۱۲۹)

ب. همه انسان‌ها در طول تاریخ؛

ج. همه انسان‌هایی که در یک مقطع زندگی می‌کنند؛

د. گروهی از انسان‌های هم‌زمان که جهت مشترکی دارند؛

ه. کسانی که مخاطب یک گوینده هستند. (همان: ۸۵؛ شاکرین، ۱۳۹۰: ۲۷)

واژه اناس

این واژه قرآنی نیز در رابطه با گروهی از انسان‌ها به کار رفته است. به‌عنوان مثال هرکدام از قبایل دوازده‌گانه بنی‌اسرائیل اناس خوانده شده‌اند. (بقره (۲): ۶۰)

واژه عشیره

عشیره به خانواده مرد گفته می‌شود که به‌واسطه آنان تکثر پیدا می‌کند (راغب، ۱۴۱۲ ق: ۵۶۷) و از آن جهت عشیره گفته‌اند که اعضایشان باهم معاشرت دارند (طبرسی، ۱۳۷۲، ۷-۸: ۳۲۲) و در واقع کوچک‌ترین واحد اجتماعی بعد از خانواده را عشیره می‌گویند.

واژه قبیله

بر گروهی که بیش از عشیره باشند اطلاق می‌شود. برخی نیز گفته‌اند که قبیله به گروهی از مردم گفته می‌شود که در مکان واحدی زندگی می‌کنند و لهجه یکسانی دارند. (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۳۹)

واژه طایفه

گروهی که بیش از سه نفر و کمتر از هزار نفر باشند را طایفه می‌گویند. البته برخی معتقدند که طایفه به عده‌ای که گرد شخص یا هدف خاصی گرد هم آمده‌اند نیز اطلاق می‌شود. (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۳: ۴۳۳)

واژه شعب

شعب که در قرآن به‌صورت جمع - شعوب - استعمال شده است به واحدی بزرگ‌تر از قبیله و به جمعی از قبیله‌ها گفته می‌شود (قرشی بنابی، ۱۳۷۱، ۴: ۴۰)

واژه قریه

قریه در اصل به معنای جایگاه زیست مردمان و یا به معنای گروهی از انسان‌هاست که در مکانی واحد در کنار یکدیگر زندگی می‌کنند و حکومتی واحد دارند، بنابراین سه مفهوم ملت، دولت و سرزمین، زیرپوشش آن قرار می‌گیرد. (مصطفوی، ۱۴۳۰ ق، ۹: ۲۷۹؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ۸۵)

واژه امت

از نگاه بسیاری از اندیشمندان، این واژه مترادف واژه جامعه در قرآن کریم است. ریشه لغوی این کلمه از «أم» گرفته شده است. این واژه را مشترک لفظی می‌دانند که دارای معانی بسیاری است. (ر.ک: احمدی، ۱۳۸۸، ص ۵۵) معانی این واژه عبارت‌اند از:

الف. زمان یا مقداری از زمان؛

ب. پیشوا، رهبر، سرمشق؛

ج. راه، روش، کیش و آیین؛ (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۸۷)

د. گروهی از جانداران و حیوانات؛ (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۴، ۳۲۲)

ه. گروهی از انسان‌ها.

شصت مورد از شصت و چهار مورد ذکر شده این کلمه در قرآن کریم در رابطه با گروه‌های انسانی بوده است بنابراین بیشترین استعمال این کلمه در معنای اخیر آن است. (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۸۸)

نقد و بررسی

این واژه‌های قرآنی با در نظر گرفتن تعاریف عمومی جامعه در جامعه‌شناسی، هر کدام می‌تواند به نحوی مترادف واژه جامعه قرار گیرد؛ اما هیچ کدام به تبیین چیستی جامعه کمک جدی نمی‌کند؛ زیرا اولاً دلیلی نداریم که این واژگان قابل انطباق بر جامعه باشند هر چند ممکن است قابل انطباق بر جمعی از انسان‌ها و حداکثر اجتماع - به معنای جمع‌های سنتی - باشد؛ اما برای انطباق بر جامعه دلیلی نداریم. ثانیاً این واژگان باز مابه‌الاشتراکی را بیان نمی‌کنند که مسئله ماهیت جامعه را حل کنند؛ یعنی در نهایت معلوم نمی‌شود که جامعه چیست؟ پس باز سؤال از چیستی جامعه باقی می‌ماند.

۱-۳-۶. رویکرد سوم: تحلیل شاخصه مشترک (ولایت جمعی)

پس از پاسخ به سه سؤال فوق کع عبارت بودند از: ۱. چیستی جامعه با رویکرد انتزاعی، ۲. چیستی جامعه با رویکرد واژگان متناظر و ۳. نقد این دو رویکرد؛ نوبت به سؤال پایانی می‌رسد: خوانش صحیح چیستی جامعه از منظر قرآن کریم کدام است؟

قرآن کریم پس از نفی ملاک‌هایی همچون قومیت، جغرافیا، زبان و... شاخصه دقیقی برای تبیین جامعه ارائه می‌دهد و جامعه را بر اساس ولایت جمعی تبیین می‌کند. علامه طباطبایی ذیل آیه ۷۱ سوره مبارکه توبه این نکته را بیان نموده است: «آیه در اینجا مردان و زنان با ایمان را به منزله یک تن واحد در نظر گرفته است که به سبب ایمانشان بر یکدیگر ولایت دارند و با وجود همه پراکندگی و تفاوت‌هایی که میان آنان هست، یک اجتماع واحد را تشکیل می‌دهد. (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۹: ۴۵۶) براین اساس برای تبیین تعریف جامعه باید نظریه قرآنی ولایت جمعی را توضیح دهیم.

۲-۶. نظریه ولایت جمعی

۱-۲-۶. ولایت

واژه ولایت در قرآن کریم و ادبیات دینی جایگاهی بنیادین دارد و تنها در مفهوم ولایت خاص منحصر نمی‌گردد بلکه گستره آن تا کارکردهای فردی و اجتماعی کشیده می‌شود. در میان کارکردها و گونه‌های مختلف ولایت، نوعی از آن که اشاره به ولایت جمعی میان مؤمنین دارد، از دیدگاه اندیشمندان مسلمان مغفول مانده است. ولایت جمعی، ولایت مؤمنین بر یکدیگر است که بر مبنای ایمان و کفر شکل گرفته است.

قرآن کریم برای هر گروه آنان ولایت عرضی ویژه‌ای بیان می‌کند. این بدان معناست که مؤمنان بر یکدیگر (توبه (۹): ۷۱) و کافران بر یکدیگر ولایت دارند (انفال (۸): ۷۳).

واژه ولایت از ریشه (ول ی) مشتق شده است. برای این واژه معانی بسیاری ذکر شده است. گاه آن را به معنی نزدیکی و قرب دانسته‌اند؛ (قرشی بنابی، ۱۳۷۱، ۷: ۲۴۷) گاه این واژه را به سلطنت یا حکومت تعبیر کرده‌اند. (همان، ج ۷، ص ۲۴۹؛ دهخدا، ۱۳۶۵، ج ۱۶، ص ۱۸۵) برخی مانند ابن منظور در لسان العرب این واژه را از اسمای خدا و به معنای متولی امور دانسته است (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ۱۵: ۴۰۵). راغب اصفهانی در مفردات، ولایت را به معنای «در هم قرار گرفتن دو چیز به گونه‌ای که به هم بچسبند و پیوند خورند به حدی که هیچ امر سومی نتواند آن دو را از هم جدا سازد»، تعبیر کرده است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۵۳۳) مصطفوی در التحقیق فی کلمات القرآن الکریم اقوال متعدد را جمع نموده و تعریف لغوی جامعی از ولایت ارائه داده است: «اصل این ماده وجود آمدن چیزی در پی چیز دیگری با وجود رابطه بین این دوست و این رابطه اعم از رابطه تقدیمی و تأخری است و می‌تواند اعم از رابطه خوب یا بد باشد. کما اینکه دو چیز می‌توانند از لحاظ وجودی و به لحاظ محل و اعتبار متفاوت باشند. مفاهیم دوستی و نزدیکی و یاری و تبعیت همه از آثار این رابطه هستند که در موارد مختلف به کار می‌روند» (مصطفوی، ۱۴۳۰ ق، ۱۳: ۲۲). بنابراین مراد از واژه ولایت نوعی رابطه نزدیک میان دو چیز است که می‌تواند در انواع مختلفی ظهور پیدا کند.

ولایت در اصطلاح با توجه به نوع رویکرد و گونه آن و با تکیه به نشانه‌های لفظی و معنوی موجود در متن، معنا می‌شود. مثلاً در نظام سیاسی و علم فقه معمولاً به رهبری جامعه یا تسلط بر ناتوان و محجور و در کلام به مقام خداوند در ارتباط با مخلوقات و یا ولایت امام اطلاق می‌شود که اغلب ولایت‌های طولی را مورد توجه قرار می‌دهد.

۲-۲-۶. ولایت جمعی

در نوشتار حاضر مراد از ولایت ارتباط تک‌تک مؤمنان با صاحب ولایت یا رهبر جامعه یا بالادستان نیست؛ بلکه بُعد اجتماعی آن یا ولایت جمعی است که به معنای ارتباط افراد با یکدیگر است (شمالی، ۱۳۸۸: ۹۳).

ولایت جمعی، ولایت عام تشریحی مثبتی است که از وجود نیرویی معنوی میان افراد جامعه سخن می‌گوید. این نیرو پیونددهنده افراد جامعه با یکدیگر است. چه مؤمن باشند و چه کافر (توبه (۹): ۷۱ و انفال (۸): ۷۳) به هم پیوستگی و هم‌جهگی و اتصال شدید یک عده انسانی که دارای یک فکر واحد و جویای یک هدف واحدند، در یک‌راه قدم برمی‌دارند، برای یک مقصود تلاش و حرکت می‌کنند و یک فکر و یک عقیده را پذیرفته‌اند و از جبهه‌های دیگر و قطب‌های دیگر خودشان را جدا می‌کنند. این را در قرآن می‌گویند ولایت. (خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۵۲۲)

چستی ولایت جمعی و تفاوت آن با ولایت خاص با تشریح مولفه‌های آن مشخص می‌شود:

تسلط قانونی

امرونی افراد جامعه نسبت به یکدیگر، نیازمند مجوزی از قانون است. قانون‌گذار شریعت با قراردادن رابطه ولایی میان افراد جامعه، این جنبه از تسلط قانونی را مشروع کرده است (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۲۳۵-۲۳۶).

دوستی و محبت

شریعت دلیل تسلط قانونی میان مؤمنین را رابطه دوستی میان آنان بیان کرده است. در واقع آنچه سبب مشروع شدن امرونهی میان افراد جامعه می‌گردد، محبتی است که در دل ولایت جمعی وجود دارد (همان: ۲۳۳).

بررسی این دو مؤلفه خود روشنگر تفاوت ماهوی میان ولایت جمعی و ولایت امام است. تسلط و محبت در ولایت جمعی، عرضی و طرفینی است و باعث برتری فردی بر دیگری نمی‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۷: ۲۵۷).

از آنچه تا کنون بیان شد این‌گونه برداشت می‌شود که ولایت جمعی رابطه‌ای بین‌افردی در اجتماع است که برخاسته از محبت و موجب تسلط افراد بر یکدیگر می‌شود. این نوع از ولایت در قرآن کریم بر پایه بینش و کنش شکل گرفته است.

بینش

در قرآن کریم دو نوع ولایت عام بیان شده است. مؤمنان بر یکدیگر ولایت دارند (توبه (۹): ۷۱) و غیر مؤمنان بر یکدیگر ولایت دارند (انفال (۸): ۷۳، جاثیه (۴۵): ۱۹، مائده (۵): ۵۱). با دقت در آیات این مهم پدیدار می‌شود که آنچه سبب ولایت افراد بر یکدیگر شده، بینش آنان است. مؤمنین متصف به ایمان هستند. ایمان سبب شده مؤمنان با وجود اصناف و گونه‌های متفاوت، دارای نوعی پیوند خاص باشند. غیر مؤمنان هم به صفت عدم ایمان متصف شده‌اند. آنچه همبستگی میان آنان را پدید آورده است، همین عدم ایمان آنان است. شاهد این مدعا آنکه برای هیچ یک از اصناف انسانی دیگر در قرآن کریم، رابطه ولایت قرار داده نشده است.

براین اساس سبب ایجاد رابطه ولایتی در جامعه، وجود ایمان یا عدم آن است. ایمان آن عامل اصلی است که سبب می‌شود مهاجر، مجاهد و انصار در کنار یکدیگر قرار گیرند و بر یکدیگر ولایت داشته باشند (رازی، ۱۳۷۱، ۸: ۲۱۴) از سویی دیگر غیر مؤمنان هم چه در دسته ظالمین قرار گیرند چه در دسته کافرین، به دلیل نداشتن ایمان و خط فکری متفاوتشان از مؤمنین، بر یکدیگر تسلط دارند. در واقع این آیات بیان‌کننده این مسئله هستند که ولایت اهل کفر بین خودشان است و به مؤمنین تسری پیدا نمی‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۹: ۱۹۰). از آنجا که ولایت در آیات مذکور به شکل مطلق بیان شده است، مراد از آن، ولایتی اعم از نصرت و ارث است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۹: ۱۸۹). به دلیل همین اطلاق است که نمی‌توان تنها یکی از کارکردهای ولایت را بر آیه حمل کرد و بر مابقی کارکردها چشم پوشید. بنابراین در آیات مذکور مراد از ولایت، معنایی است که شامل تمامی کارکردهای آن شود (رشید رضا، بی تا، ۹: ۹۱).

کنش متناسب با بینش

در نگاه قرآن کریم برای قرارگرفتن و همبستگی با یک گروه خاص، داشتن بینش مشترک کافی نیست و در کنار بینش می‌بایست کنش‌های مرتبط با آن گروه را نیز داشت. برای مثال:

الف) خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «کسانی که ایمان آوردند و هجرت نمودند و با اموال و جان‌های خود در راه خدا جهاد کردند و آن‌ها که پناه دادند و یاری نمودند، آن‌ها ولی یکدیگرند» (انفال (۸): ۷۲).

گروه مهاجر و مجاهد که در این آیه به آنها اشاره شده است اگرچه متصف به ایمان شده‌اند؛ اما آنچه ایمان آنان را به کمال رسانده و آنان را در یک جامعه جمع کرده است، کنش مطابق با ایمان آنان است چه اینکه مجاهد و مهاجر هر دو عملی را بر اساس ایمان به خدا انجام داده‌اند.

ب) در آیه دیگر خدای متعال می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! یهود و نصاری را ولی خود انتخاب نکنید! آن‌ها اولیای یکدیگرند؛ و کسانی که از شما ولایت آنان را بپذیرند، از آن‌ها هستند؛ خداوند، جمعیت ستمکار را هدایت نمی‌کند» (مائده (۵): ۵۱).

مؤمنین از ولایت و همبستگی با یهود و نصارا منع شده‌اند؛ چراکه این گروه در جامعه کافرین و ولایت آنان قرار گرفته‌اند. افرادی که خود را در دایره ولایت کافرین قرار دهند از آنان شمرده می‌شوند.

۳-۶. تبیین چستی جامعه بر اساس ولایت جمعی

بر اساس آنچه ذکر شد، دو ولایت جمعی میان انسان‌ها حکم فرماست. اول ولایت جمعی مؤمنان و دوم ولایت جمعی کافران. ولایت جمعی مؤمنان بر اساس ایمان و عمل مطابق با ایمان و ولایت کافران بر اساس کفر و عمل مطابق باورشان شکل می‌گیرد (مقیسه و دادسرت،

برای آنکه بتوان افراد را در یک جامعه قرار داد نیاز به شاخصه‌ای مشترک میان آنان است. این شاخصه علاوه بر حقیقی بودن می‌بایست عامل پیوستگی میان افراد هم باشد. قرآن کریم این عامل را ولایت جمعی می‌داند. بر اساس ولایت جمعی، جامعه به مجموعه‌ای از انسان‌ها اطلاق می‌شود که بر یکدیگر ولایت جمعی مبتنی بر بینش‌های انگیزش‌بخش (ایمان و کفر) و کنش‌های منطبق با آن داشته باشند. پرواضح است که افراد یک جامعه؛ چه با ایمان و چه کافر، در یک سطح از بینش و کنش نیستند و جامعه آنان از مراتب ضعیف آغاز شده تا مراتب عالی ادامه می‌یابد. مقدار ضعیف بینش و کنش مرتبت با هر ولایت، می‌تواند افراد آن دسته را در جامعه‌ای خاص قرار دهد. براین اساس در عالم واقع دو جامعه اصلی قرار دارد، جامعه ایمانی و جامعه کفر. در ادامه به آیاتی که این ادعا را تأیید می‌کنند اشاره می‌شود. برای ورود به جامعه مؤمنین دو مؤلفه نیاز است. ایمان و کنش‌های مرتبط با آن که هر دوی این مؤلفه‌ها در مفهوم ولایت جمعی تبلور پیدا می‌کنند. در قرآن کریم وقتی سخن از عذاب یا عتاب قومی به میان می‌آید، افراد آن قوم به دو دسته تقسیم می‌شوند. کافران که مورد عذاب یا عتاب هستند و مؤمنین که استثنا شده‌اند (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۴: ۱۶۸) شاهد مثال این ادعا جدا شدن لوط و مؤمنین از قوم او در عذاب است. جالب آنکه حتی همسر لوط به دلیل قرار نگرفتن در زمره ولایت جمعی مؤمنان، مستحق عذاب الهی قرار گرفت: «(فرشتگان عذاب) گفتند: ای لوط! ما فرستادگان پروردگار توایم! آن‌ها هرگز دسترسی به تو پیدا نخواهند کرد! در دل شب، خانواده‌ات را (از این شهر) حرکت ده! و هیچ یک از شما پشت سرش را نگاه نکنند؛ مگر همسرت که او هم به همان بلایی که آن‌ها گرفتار می‌شوند، گرفتار خواهد شد! موعد آن‌ها صبح است؛ آیا صبح نزدیک نیست؟» (هود (۱۱): ۸۱).

همین قاعده در قوم نوح نیز وجود دارد «(این وضع همچنان ادامه یافت) تا آن زمان که فرمان ما فرارسید و تنور جوشیدن گرفت؛ (به نوح) گفتیم: از هر جفتی از حیوانات (از نر و ماده) یک زوج در آن (کشتی) حمل کن! همچنین خاندانت را (بر آن سوار کن) - مگر آن‌ها که قبلاً وعده هلاک آنان داده شده و همچنین مؤمنان را! اما جز عده کمی همراه او ایمان نیاوردند» (هود (۱۱): ۴۰).

این آیه تصریح دارد که کسانی از عذاب رها شده‌اند که خصلت بینش توحیدی را داشته‌اند و از سوی دیگر هنگامی که فرمان به خروج داده شد، همراه رهبر ایمانی خود شدند. یعنی به دل خود شک راه ندادند و کنشی مطابق با ایمان، از خود بروز دادند.

نکته قابل تأمل دیگری که در این آیه وجود دارد نظرات مفسرین در رابطه با عبارت «مگر آن‌ها که قبلاً وعده هلاک آنان داده شده» است بسیاری از مفسرین مصداق این عبارت را همسر حضرت نوح دانسته‌اند؛ چراکه اسرار خانه نبی را به بیرون برده و با کافرین همراهی داشته است (طبرسی، ۱۳۷۲، ۱۰: ۴۷۹). کنش همسر حضرت نوح، کنشی مطابق با ایمان نبوده است و نتیجه آن شد که در زمره ولایت جمعی کافرین قرار گرفت و مشمول حکم رأفت و خروج مؤمنین از دایره عذاب نشد.

با مطالعه آیاتی که خبر از عذاب اقوام می‌دهد، این نتیجه واضح است که مؤمنین هرگز عذابی که کافرین چشیده‌اند را درک نخواهند کرد و همه اصناف و گونه‌های ایمانی به دلیل آنکه در جامعه و قوم کافر قرار ندارند از عذاب رها می‌شوند چرا که ایمان و کنش مرتبط با آن، شرط ورود به جامعه ایمانی است. داستان قوم صالح و... خود گویای این واقعیت است.

قرآن کریم نسبت‌های خونی را عامل همبستگی ولایی نمی‌داند چه اینکه پسر نوح هرچند دارای ارتباط نزدیک نسبی و خونی با نبی است؛ اما به دلیل بینش و کنش نامرتب با او، در جامعه ایمانی جایی ندارد. آنچه ملاک است بینش و کنش مطابق با آن است.

باتوجه به آیات قرآن می‌توان به این مهم دست یافت که آنچه سبب ایجاد جامعه‌ای واحد می‌شود، حضور در یک مرز جغرافیایی مشخص و با داشتن نژادی خاص نیست؛ بلکه وجود ایمان و عدم آن به همراه کنش منطبق است که یک جامعه را می‌سازد. مؤمنان در قوم لوط، سه نفر و در قوم نوح بسیار اندک بیان شده است. چراکه جامعه از منظر قرآن کریم معنایی معنوی داشته و کمیت و مرز جغرافیایی دخیل در ماهیت آن نیست و هر کس در دایره ولایت جمعی قرار گیرد بدون توجه به نژاد و زبان و قومیت و جغرافیا داخل در جامعه متناسب با ولایت جمعی خویش می‌شود.

۷. نتیجه گیری

در جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نوشتار فوق مطالب زیر بیان می‌شود:

۱. چپستی جامعه یکی از بنیادی‌ترین مسائل فلسفه علوم اجتماعی است که تأثیرات مهمی در مسائل فلسفه علوم اجتماعی و علم جامعه‌شناسی دارد. در قرون گذشته دانشمندان مسلمان و غیرمسلمان، هرکدام تلاش‌هایی برای تبیین چپستی جامعه کرده‌اند که به دلایل مختلفی تبیین دقیقی ارائه نداده‌اند.
۲. متفکران قرآنی برای یافتن چپستی جامعه دو رویکرد مهم را در پیش گرفتند: اول رویکرد انتزاعی که از جوامع مطرح در قرآن کریم مابۀ‌الاشتراک را انتزاع و مایه تعریف جامعه قراردادند. فرهنگ، حکومت، هدف و جغرافیا از همین مابۀ‌الاشتراک‌هاست. در رد این رویکرد علامه طباطبایی با استفاده از آیات قرآن قوم‌گرایی، جغرافیا و ... را مخالف قوانین خلقت بیان می‌کند. از طرف دیگر محوریت این امور در تعریف جامعه متعارض با باقی آیات قرآن است.
۳. رویکرد دوم استفاده از واژگان متناظر در قرآن کریم است. قرآن برای اجتماعات از واژگانی همچون قوم، ناس، اناس، طایفه، قبیله، عشیره، شعب، قریه و امت استفاده کرده است که می‌توان با مراجعه به هویت این واژگان (از طریق لغتنامه و تفاسیر) به ویژگی‌های آن پی برد. در رد این مدعا نیز باید گفت اولاً دلیلی نداریم که این واژگان قابل انطباق بر جامعه باشند و ثانیاً این واژگان باز مابۀ‌الاشتراکی را بیان نمی‌کنند که مسئله ماهیت جامعه را حل کنند.
۴. بر اساس آموزه‌های قرآن کریم، مابۀ‌الاشتراکی که جامعه را شکل می‌دهد ولایت جمعی است. ولایت جمعی، ولایتی است که رابطه و پیوند انسان‌ها را بر اساس باورهای انگیزش بخش و کنش متناسب با باورها بیان می‌کند که از محبت میان افراد برخاسته و موجب تسلط آن‌ها بر یکدیگر و تبعیت از یکدیگر می‌شود.
۵. جامعه از منظر قرآن کریم به مجموعه‌ای از انسان‌ها اطلاق می‌گردد که بر یکدیگر ولایت جمعی مبتنی بر بینش و باورهای انگیزش بخش و کنش‌های منطبق بر ایمان یا کفر داشته باشند.

۸. منابع

- قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی، ناصر.
- ابن فارس، ابوالحسین احمد (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة، حقیق و ضبط عبد السلام محمّد هارون، قم: مکتب الإعلام الإسلامي.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب. جمال الدین میردامادی، بیروت، دارالفکر.
- احمدی، ظهیر (۱۳۸۸)، مفهوم شناسی امت در قرآن و اجتماع، پژوهش‌نامه علوم و معارف قرآن کریم، سال اول، شماره ۲.
- ادگار، آندرو، سجویک، پیتر (۱۳۸۸)، مفاهیم کلیدی در نظریه فرهنگی، ناصرالدین علی تقویان، تهران، دفتر برنامه ریزی اجتماعی و مطالعات فرهنگی و پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- آراسته‌خو، محمد (۱۳۸۱)، فرهنگ اصطلاحات علمی - اجتماعی، تهران، چاپخش.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۳)، جامعه در قرآن، قم، اسراء.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲)، طرح کلی اندیشه اسلامی، تهران، خاتم.
- دادسرت، محمد (۱۴۰۰)، راهبردهای جهانی شدن ارزش‌های دینی از منظر قرآن کریم، رساله دکتری جامعه المصطفی العالمیه.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۶۵)، لغت‌نامه دهخدا، تهران، موسسه لغت‌نامه دهخدا و دانشگاه تهران.
- رازی، فخرالدین (۱۳۷۱)، تفسیر کبیر (مفاتیح الغیب)، علی اصغر حلبی، تهران، اساطیر.
- راغب اصفهانی، حسین (۱۴۱۲ق)، مفردات قرآن کریم، بیروت-دمشق، دارالقلم-الدارالشامیه.
- رشید رضا (بی‌تا)، تفسیر المنار، بیروت، دارالمعرفه.

- رفیع پور، فرامرز (۱۳۸۷)، آناومی جامعه یا سنة الله: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کاربردی، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- ریتزر، جورج (۱۳۹۵)، نظریه جامعه‌شناسی، هوشنگ نابیی، تهران، نشر نی.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۶)، درآمدی بر دایرةالمعارف علوم اجتماعی، تهران، کیهان.
- سجادی، سیدجعفر (۱۳۸۶)، فرهنگ اصطلاحات فلسفی ملاصدرا، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد.
- سلطان قرائی، خلیل، سلیمان نژاد، اکبر (۱۳۸۷)، تفکر انتقادی و ضرورت آموزش آن در کلاس درس، دوفصلنامه تربیت اسلامی، سال سوم، شماره ششم، بهار و تابستان، ص ۱۸۱-۱۹۶.
- شاکرین، فاطمه (۱۳۹۰)، هستی‌شناسی جامعه، قم، موسسه آموزشی- پژوهشی امام خمینی.
- شمالی، محمدعلی (۱۳۸۸)، واکاوی ولایت و ابعاد اجتماعی آن، دو فصل‌نامه علمی پژوهشی الهیات اجتماعی، سال اول، شماره ۱.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصرخسرو.
- فخرزادع، سید حسین (۱۳۹۳)، جامعه از منظر قرآن، پژوهشنامه معارف قرآنی، شماره ۱۶، سال پنجم.
- قرشی بنابی، علی‌اکبر (۱۳۷۱)، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- گولد، جولیبوس؛ کولب، ویلیام ل (۱۳۷۶)، فرهنگ علوم اجتماعی، محمدجواد زاهدی مازندرانی، تهران، مازیار.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۹)، آذرخشی دیگر از آسمان کربلا، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰)، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ق)، التحقیق فی کلمات قرآن کریم، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷)، مجموعه آثار شهید مطهری، قم- تهران، صدرا.
- مقیسه، نفیسه (۱۳۹۸)، ولایت جمعی از منظر قرآن کریم، پایان‌نامه سطح سه رشته تفسیر و علوم قرآنی، استاد راهنما، محمد دادرش.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

References

- Holy Quran, translated by Makarem Shirazi, Nasser.
- Ibn Faris, Abul Hossein Ahmad (1983). *Mojaam Maqaeis Al-Loghat*, authentic and recorded by Abd al-Salam Mohammad Haroun, Qom: School of Islamic Media. Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (1994), Lasan al-Arab, Jamal al-Din Mirdamadi, Yarut, Dar al-Fikr.
- Ahmadi, Zaheer (2008), Conceptualization of Ummah in the Qur'an and Community, *Research Journal of Sciences and Education of the Holy Qur'an*, Vol. 1, Number 2.
- Edgar, Andrew, Sedgwick, Peter (2008), Key Concepts in Cultural Theory, Naseruddin Ali Taghaviyan, Tehran, Office of Social Planning and Cultural Studies and Research Institute of Cultural and Social Studies.
- Arastekho, Mohammad (2002), dictionary of social-scientific terms, Chapakhsh, Tehran.
- Javadi Amoli, Abdullah (2013), Society in the Qur'an, Qom, Isra.
- Khamenei, Seyyed Ali (2012), Outline of Islamic Thought, Tehran, Khatam.
- Dadsarsht, Mohammad (2021), Strategies for the Globalization of Religious Values from the Perspective of the Holy Quran, Doctoral Dissertation of Al-Mustafa Al-Alamiya Society.
- Dehkhoda, Ali Akbar (1986), Dehkhoda Dictionary, Tehran, Dehkhoda Dictionary Institute and University of Tehran.
- Razi, Fakhruddin (1992), Tafsir Kabir (Mufatih al-Ghaib), Ali Asghar Halabi, Tehran, Asatir.
- Ragheb Esfahani, Hossein (1992), Words of the Holy Quran, Beirut-Damascus, Dar al-Qalam-Al-Dar al-Shamiya.
- Rashid Reza (No Date), Tafsir al-Manar, Beirut, Dar al-Marafa.
- Rafipour, Faramarz (2008), Anatomy of Society or Sunnah of Allah: An Introduction to Applied Sociology, Tehran, Publishing Company.
- Ritzer, George (2016), Theory of Sociology, Hoshang Naibi, Tehran, Nash.
- Sarukhani, Baqir (2006), Introduction to Social Science Encyclopedia, Tehran, Kayhan.
- Sajjadi, Seyyed Jaafar (2006), Mulla Sadra's Dictionary of Philosophical Terms, Tehran, Printing and Publishing Organization of the Ministry of Guidance.
- Sultan Qaraei, Khalil, Suleimannejad, Akbar (2007), critical thinking and the necessity of teaching it in the classroom, *Islamic Education Quarterly*, third year, sixth issue, spring and summer, pp. 181-196.
- Shakrin, Fatemeh (2018), Ontology of Society, Qom, Imam Khomeini Educational-Research Institute.
- Shamli, Mohammad Ali (2008), Analyzing Wilayat and its social dimensions, two quarterly scientific research journals of social theology, first year, number 1.
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (1997), Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, Qom, Islamic Publications Office of Qom Seminary Community.
- Tabarsi, Fazl bin Hassan (1993), Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, Tehran, Nasser Khosro.
- Fakhrzare, Seyyed Hossein (2013), Society from the perspective of the Qur'an, *Research Journal of Qur'anic Studies*, number 16, fifth year.
- Qureshi Banabi, Ali Akbar (1992), Quran Dictionary, Tehran, Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Gould, Julius; Kolb, William L. (1997), Culture of Social Sciences, Mohammad Javad Zahedi Mazandarani, Tehran, Maziar.
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi (2000), another lightning from the sky of Karbala, Qom, Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi (2013), Society and History from the perspective of the Qur'an, Qom, Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Mostafavi, Hassan (2009), researching the words of the Holy Qur'an, Beirut, Dar al-Kitab Al-Alamiya.
- Motahari, Morteza (1998), collection of works of Martyr Motahari, Qom-Tehran, Sadra.
- Moqiseh, Nafiseh (2018), collective guardianship from the perspective of the Holy Quran, third-level thesis of Tafsir and Qur'anic sciences, supervisor, Mohammad Dadsarsht.
- Makarem Shirazi, Nasser (1995), Tafsir al-Nashon, Tehran, Dar al-Kitab al-Islamiya.